

**Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

ПЕТРЕЧЕНКО СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 340.12 (477)

**РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, доцент
ДЗЕЙКО Жанна Олександрівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри теорії права та держави

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
БИСАГА Юрій Михайлович,
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»,
завідувач кафедри конституційного права та
порівняльного правознавства

кандидат юридичних наук
ФЕДУЩАК-ПАСЛАВСЬКА Ганна Михайлівна,
Львівський національний університет імені Івана
Франка, доцент кафедри історії держави, права та
політико-правових учень

Захист відбудеться «18» вересня 2014 р. 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.04 Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60.

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м Київ, вул. Володимирська, 58, чит. зал № 12.

Автореферат розісланий «1» серпня 2014 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

М. В. Левчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У 1991 р. було проголошено незалежність України. У зв'язку з демократизацією політичної, економічної та культурної сфер суспільства в країні з'явилися нові форми власності, у тому числі – приватна, непорушність якої згодом була закріплена в ст. 42 Конституції України. На сучасному етапі розвитку України, в умовах формування громадянського суспільства та дієвої ринкової економіки, важливого значення набуває вдосконалення системи права, що зумовлюється кардинальною зміною типу правової системи та трансформаціями у правосвідомості суспільства. Ключовим правовим інститутом в умовах функціонування ринкової економіки та основою її дієвості є інститут права власності як система правових норм, які відображають комплексне за своєю сутністю та значенням право власності.

Вагомим етапом розвитку інституту права власності був час, коли українські землі входили до складу Російської імперії, оскільки сучасна правова система України є системою перехідного типу з ознаками не лише континентального, а й слов'янського права. Великий науково-практичний інтерес становить процес розвитку інституту права власності на українських землях, які перебували у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У цей час було проведено систематизацію права, удосконалено законодавство, сформовано категорійний апарат права власності. Дослідження розвитку інституту права власності зазначеного періоду сприятиме глибшому розумінню змісту права власності та особливостей його правового регулювання, підвищенню ефективності функціонування інституту права власності на сучасному етапі становлення нашої держави.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – початку XIX ст. (1765–1842 рр.). Нижньою межею слід вважати видання царського указу «Про утворення кодифікаційної комісії», основним завданням якої було проведення систематичної роботи з уніфікації права, а верхньою – впровадження в дію Зводу законів Російської імперії 1842 р.

Географічні межі дослідження: українські губернії, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. входили до складу Російської імперії (за винятком територій колишнього Кримського ханства, Бессарабії та Буджаку).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відповідно до бюджетних тем № 06БФ042-01 «Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу» і ТЗ НДР № 11БФ042-01 «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти».

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є виявлення, характеристика основних рис, особливостей розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці

XVIII – на початку XIX ст. в контексті загальноісторичного розвитку держави і права.

Відповідно до названої мети вирішуються такі задачі:

– *проаналізувати* історичні та правові наукові джерела, у яких досліджується інститут права власності кінця XVIII – початку XIX ст., на підставі чого здійснити їх класифікацію;

– *провести* історико-правовий аналіз передумов та визначити й охарактеризувати основні риси та особливості етапів розвитку інституту права власності на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

– *розкрити* еволюцію поняття права власності у законодавстві Російської імперії в досліджуваний період;

– *з'ясувати* підходи законодавця до понять «набуття права власності» та «реалізація права власності» наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

– *визначити* форми власності, передбачені у законодавстві Російської імперії, в тому числі й ті, що діяли в українських губерніях, які до неї входили наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

– *охарактеризувати* способи набуття та захисту права власності;

– *виявити* взаємозумовленість інституту права власності з сервітутними відносинами, що існували в українських губерніях Російської імперії досліджуваного періоду.

Об'єктом дослідження є сукупність відносин власності, що склалася в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Предметом дослідження є характерні риси й особливості розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Методи дослідження. Обґрунтованість та достовірність наукових здобутків забезпечується застосуванням філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових і спеціально-правових методів пізнання, що дає можливість досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту та юридичної форми.

Основою дисертаційного дослідження є діалектичний метод, який дозволив здійснити аналіз та узагальнення різних аспектів становлення інституту права власності на українських землях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. як позитивних, так і негативних, встановити його специфіку (підрозділи 1.1, 2.1–2.3). За допомогою логіко-семантичного методу уточнено зміст понять «право власності», «власність», «право на захист», «спосіб захисту», «форма захисту», «засіб захисту», встановлено коло суб'єктів, уповноважених вимагати захисту порушеного права (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1–3.3). Історично-філософський підхід застосовувався в аналізі ідей українських та російських правників і мислителів XVIII–XIX століть, котрі шляхом до розв'язання нагальних проблем суспільно-політичного життя вважали нормативне закріплення права приватної власності, способів його реалізації та захисту (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.2).

Широко застосовано загальнонаукові методи, а саме: логіко-історичний, який передбачає наповнення будь-якої логічної моделі (у тому числі інституту

права власності) історичним змістом задля унеможливлення підміни реальності на раціонально вибудований логічний ряд поза межами об'єктивної дійсності (підрозділи 1.3, 2.1–2.3). Структурний та системний методи забезпечили системне вивчення особливостей і принципів соціальної структуризації населення українських земель у складі Російської імперії, правового статусу різноманітних верств населення – суб'єктів права власності (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2). Спеціально-правові методи застосовувалися в їх оптимальному співвідношенні: порівняльно-правовий метод націлював на зіставлення змісту різних джерел права, сприяв пошуку загального й особливого у правових актах, які діяли на українських землях і регулювали право власності (підрозділи 2.1–2.3); історично-правовий метод ґрунтується на доктрині синтезованих, інтегрованих досліджень правових явищ, переважно права власності, та історичних процесів їх формування (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1–2.3).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першим в Україні самостійним комплексним дослідженням розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Автором уперше:

– здійснено аналіз масиву історіографічної літератури та виявлено характерні особливості поглядів ряду вчених, основна частина з яких досліджує питання становлення та розвитку інституту права власності в одному напрямі, тобто аналізує окремі елементи складу правовідносин власності (набуття, реалізація, захист), які мають регіональний характер або, навпаки, узагальнюють розвиток права власності в межах усїєї Російської імперії, не враховуючи особливостей права і законодавства українських губерній;

– запропоновано етапи становлення інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії, а саме:

1) 1765–1800 рр. – на Правобережних землях, що стали частиною Російської імперії, законодавчо закріплюється термін «право власності», збільшується коло суб'єктів та об'єктів права власності, з'являються нові способи його захисту;

2) 1801–1830 рр. – період проведення масштабних кодифікаційних робіт у межах усїєї Російської імперії. Якщо загальноросійські збірники права з часом вступили в законну силу, то українські – ні. У «Зібранні малоросійських прав» 1807 р. вперше здійснено поділ власності на види, виокремлено правомочності володіння, користування, розпорядження, сформовано сервітутні відносини;

3) 1830–1842 рр. – остаточна підготовка і вихід у світ Повного зібрання законів Російської імперії; видання у 1832 році Зводу законів Російської імперії, дія якого поширилася у 1840 р. на Лівобережну Україну, а в 1842 р. на правобережні українські землі, що були частиною Російської імперії – правові акти, в яких містилися усі здобутки попередніх періодів, у тому числі й норми, що склали інститут права власності;

– *проаналізовано* еволюцію поняття права власності від використання законодавцем у текстах нормативно-правових актів права власності як юридичної дефініції (без тлумачення змісту даного поняття) до нормативного закріплення визначення поняття «право власності» в законодавстві Російської імперії в середині XIX ст.;

– *встановлено*, що поняття «набуття права власності» та «реалізація права власності» в текстах проаналізованих нормативних документів здебільшого є тотожними, оскільки загалом не існує відмінності між поняттями «власність» і «володіння»;

– *проведено* класифікацію форм права власності, за якою встановлено існування в Російській імперії верхньої, повної, приватної та державної власності;

– *удосконалено* висновок про те, що сервітутні правовідносини мали поширення лише на території Правобережної України і загальноросійським законодавством до 30-х рр. XIX ст. не регулювались.

Дістали подальшого розвитку висновки та узагальнення, пов'язані з характеристикою первинних та похідних способів набуття права власності на майно шляхом спадкування, дарування, міни, купівлі-продажу, а також одержання землі на ранги за службу, пожалуванням, за давністю володіння, займанщини та захоплення.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані:

– *у науково-дослідній сфері* – при проведенні подальших досліджень проблем становлення та розвитку інституту права власності в Україні;

– *у навчальній сфері* – при проведенні навчальних занять, підготовці навчальних посібників, розробленні лекційних курсів, навчальних програм, методичних рекомендацій із дисциплін «Історія державності на землях України», «Історія права України», «Історія України», «Історія держави та права України», а також їх можуть застосовувати студенти, аспіранти та науковці в дослідній роботі. Положення дисертаційного дослідження впроваджені й використовуються в навчальному процесі кафедри історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка при розкритті питань відповідних тем у рамках низки курсів;

– *у правотворчій сфері* – щодо вдосконалення цивільного законодавства України з питань права власності.

Особистий внесок здобувача. Дослідження здобувач здійснив самостійно. Усі положення та висновки дисертації обґрунтовані на основі власних досліджень. У співавторстві опубліковано одну роботу (С. А. Петреченко, Н. И. Кабачинский. Законодательство Российской империи конца XVIII – начала XIX века о способах приобретения права собственности на украинских землях), в якій авторству дисертанта належить понад половина загального обсягу, а саме: способи набуття права власності, форми та види договорів, спадкування майна та способи припинення права власності, які існували в законодавстві Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи обговорені та схвалені на засіданні кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Окремі положення дисертаційного дослідження були предметом обговорення на 5 всеукраїнських науково-практичних конференціях: VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 9 квітня 2010 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні» (м. Алушта, 29 квітня – 1 травня 2010 р.), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 18 листопада 2011 р.), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 6 грудня 2012 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в дванадцяти наукових роботах, серед яких сім наукових статей, шість із яких опубліковані у вітчизняних фахових виданнях, одна – в іноземному виданні, а також п'ять тез доповідей, оприлюднених на науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою та задачами дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, із них 176 сторінки основного тексту. Список використаних джерел займає 20 сторінок, що складається з 202 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, висвітлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами досліджень, визначено мету і задачі, предмет і об'єкт, методологічну базу дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, вказано відомості про апробацію результатів наукової роботи, публікації автором основних положень дисертації, її структуру та обсяг.

Розділ 1 «Джерельна база дослідження та стан наукової розробки проблеми права власності» складається з трьох підрозділів і містить характеристику джерельної бази дослідження, історіографії, географічних меж та теоретико-методологічних принципів дослідження.

У підрозділі 1.1 «Джерела інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX

століття» в хронологічній послідовності визначено основні нормативні першоджерела, за допомогою яких вирішуються науково-дослідні проблеми, розкрито особливості, що сприяли процесу становлення та розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Проведено дослідження змісту документів, що забезпечили законодавче закріплення права на землю як головного об'єкта права власності: Урядовий маніфест «Про проведення генерального межування», опублікований 19 вересня 1765 р., Інструкція Межовим губернським канцеляріям та провінційним конторам від 25 травня 1767 р. Особливу увагу приділено аналізу генерал-прокурорського наказу при Комісії про створення проекту нового Уложення, в якому вперше в законодавстві Російської імперії закріплено термін «власність», а також проекту «Екстракту малоросійських прав» 1767 р.

Особливості суб'єктно-об'єктного складу та змісту правовідносин власності наприкінці XVIII ст. чітко розкрито на прикладі Маніфесту Катерини II від 28 червня 1782 р. «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся», Жалуваної грамоти дворянству від 21 квітня 1785 р. та Жалуваної грамоти містам від 21 квітня 1785 р.

Досліджено укази «О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам права приобретать покупкою земли» 1801 р. та «О вольных хлебопашцах» 1803 р., що розширювали коло суб'єктів права на землю та наділяли їх новим обсягом прав та обов'язків. Головним джерелом дисертаційного дослідження стало «Зібрання малоросійських прав» 1807 р., – перший кодифікований акт, який регулював саме відносини приватної власності, тобто майнові відносини. Вплив європейських правових традицій на становлення інституту права власності досліджено на прикладі проектів Цивільного уложення 1809, 1812 рр., Литовського Статуту в редакції 1811 р. – перекладеного російською мовою кодексу феодального права, який через досконалість структури став незамінним джерелом права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Повне зібрання законів Російської імперії за період 1649–1825 рр., оприлюднене 1830 р., та Звід законів Російської імперії 1832 р. стали нормативно-правовими актами, якими закінчилася майже столітня робота над систематизацією чинного права, у тому числі й права власності.

Таким чином, джерельна база в цілому дозволила повною мірою вирішити основні наукові задачі, поставлені в роботі.

У підрозділі 1.2 «Історіографія інституту права власності» проведено узагальнюючий аналіз історичної, історико-правової літератури з питань проблематики дослідження.

Достовірність, повнота і всебічне висвітлення окреслених питань забезпечуються шляхом дослідження та критичного аналізу наукових праць, мемуарів, спогадів учених-правників та істориків з їх власними, часто

нетиповими та революційними поглядами на розвиток юридичної науки того часу, які так чи інакше стосувалися питання становлення та розвитку інституту права власності на українських землях. Це спостерігалось, зокрема, у роботах П. І. Симоновського, С. В. Лукомського, С. Е. Десницького, І. А. Третьякова, В. Н. Татищева.

Уся документально-джерельна база причин, передумов, розвитку та трансформації відносин власності у ХІХ ст. розглядалася у трьох основних історико-правових напрямках через: 1) діяльність прихильників принципу «народності історії», який був методологічною основою історико-правових робіт 40-х–50-х рр. ХІХ ст.; 2) діяльність школи «юридичного історизму» – специфічна рання форма юридичного світогляду буржуазії, що народжується; 3) «суспільний напрям» історико-юридичної школи. Представники вказаних течій (І. А. Ємельянова, М. І. Хлебніков, К. Д. Кавелін, І. Б. Забелін, О. М. Лазаревський та інші) давали неоднозначні відповіді на питання про походження норм інституту права власності. Предметом дискусії в роботах М. П. Погодіна, М. Т. Каченовського, Н. А. Полевого були як загальні проблеми походження права і правових норм, так і питання виникнення правових норм, якими регулюються відносини власності.

Особливу увагу зосереджено на аналізі праць істориків та юристів ХІХ – початку ХХ ст. До таких, зокрема, належать: Л. Т. Ганновер, А. В. Соколов, С. М. Барац, О. Ф. Ланге, М. М. Ковалевський, І. Д. Беляєв, М. М. Сперанський, Ф. І. Давидович, І. Н. Данилович, С. В. Пахман, В. І. Сергеевич, Д. Я. Самоквасов, А. Н. Лонгінов, Г. Ф. Шершеневич, В. І. Екземплярський тощо.

Післяреволюційний та радянський період в історіографії питання права власності характеризувався великою кількістю загальних і спеціальних робіт, присвячених проблематиці власності й особливостям права власності в радянській правовій системі. У зв'язку з цим було проведено аналіз наукових робіт таких учених, як: М. А. Барг, М. П. Василенко, Д. М. Генкин, А. М. Глuchовський, А. Б. Дубровіна, В. Д. Котенко, В. С. Кульчицький, Д. С. Лихачов, В. В. Мавродін, В. Д. Месяц, І. Б. Новіцький, А. Й. Пашук, С. А. Покровський, К. В. Рабінович та С. В. Юшко.

В дисертації досліджено сучасні правові позиції щодо становлення та розвитку інституту права власності, напрацьовані у період після проголошення Україною незалежності, які відстоювали українські вчені: Ю. М. Бисага, М. В. Гримич, І. В. Жилінкова, П. П. Захарченко, І. І. Кириленко, В. О. Мандибура, В. М. Самойленко, І. В. Спасибо-Фатеева, Г. М. Федущак-Паславська, М. І. Хавронюк російські дослідники: О. В. Жаров, А. М. Соловійов. Визначальною є робота українського вченого-правника В. Є. Рубаника «Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование)». Значущою працею стала робота колективу учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Право власності в Україні» за загальною редакцією О. В. Дзери та Н. С. Кузнецової.

Таким чином, досліджена історіографія інституту права власності є досить великою для виконання визначених задач і поставлених цілей, проте вузькоспрямованою, тобто автори аналізують окремі елементи складу правовідносин власності (набуття, реалізація, захист), дослідження мають регіональний характер або, навпаки, узагальнюють розвиток права власності в межах усієї Російської імперії, не акцентуючи увагу на особливостях права і законодавства її західних губерній.

У підрозділі 1.3 «*Географічні межі та теоретико-методологічні принципи дослідження*» визначено географічні межі та методологічну основу дисертаційного дослідження.

Установлено, що географічні кордони українських земель у складі Російської імперії, від 1765 по 1842 р., суттєво змінювалися. З 1765 р. до цих земель входили Слобожанщина, Чернігово-Сіверщина, Лівобережна Гетьманщина та землі Запоріжжя, а до кінця 1812 р. Російська імперія розширила свої кордони землями Волині, Поділля, Київщини та Херсонщини. Саме ці території й визначили географічні межі даного дисертаційного дослідження. Водночас протягом зазначеного періоду до складу Російської імперії були включені додатково землі, що нині перебувають у складі України, але через певні релігійні чинники, міграційні процеси та постійні військові конфлікти не розглянуті в даному дослідженні: це землі колишнього Кримського ханства, Бессарабії та Буджаку.

Методологічний інструментарій дисертаційного дослідження спрямований на визначення найважливіших засад розуміння поняття, змісту, сутності інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У роботі широко використано діалектичний метод пізнання та характерний для нього гносеологічний підхід, завдяки якому процес розвитку відносин власності досліджено всебічно й об'єктивно як динамічну систему, що перебуває у стані постійного руху, трансформації та розвитку. Закон єдності й боротьби протилежностей знаходить свій вияв у збігу наприкінці XVIII ст. інтересів російського дворянства та козацької старшини під час зрівняння їх у «правах і вольностях», зокрема у можливості набувати у власність землю, отримувати її у пожалування та «на ранги за службу», заповідати після смерті. Матеріалістичний метод реалізується шляхом втілення норм інституту права власності у матеріальну форму через отримання земель на ранги за службу, спадкування, укладення договорів купівлі-продажу тощо.

Метод герменевтики сприяв пізнанню текстів нормативних актів, архівних матеріалів, інших документів, аналізу й оцінці змісту монографічних праць, наукових публікацій, що дало змогу узагальнити політико-правові явища та здійснити характеристику предмета дослідження.

Комплексність, усебічність і послідовність дослідження забезпечували структурний, системний, історико-філософський та логіко-філософський методи.

Розділ 2 «Генезис інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття» складається з трьох підрозділів і містить характеристику формування та розвитку інституту права власності, а також рецепції норм звичаєвого права та права польсько-литовського періоду в законодавстві Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

У підрозділі 2.1 *«Формування інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII століття як об'єктивна закономірність історичного розвитку її економічної та правової системи»* досліджено взаємозумовлений вплив нормативно-правових актів Російської імперії кінця XVIII ст. та доробок українських та російських теоретиків та істориків права на формування правової системи Російської імперії та, як наслідок, правової системи, що сформувалася на українських землях.

У підрозділі досліджено генезу юридичного терміну «власність» та його застосування як елемента юридичної техніки в правовій системі Російської імперії, виходячи з аналізу таких нормативно-правових актів, як Указ від 25 серпня 1680 р. «Про межування земель», Наказ від 5 жовтня 1686 р. «О напечатании листов жалованных грамот на вотчины, розданные по случаю заключения с Польшею мира», Інструкція межовим губернським канцеляріям та провінційним конторам від 25 травня 1767 р., Наказ генерал-прокурору від 30 липня 1767 р., сенаторський Наказ від 11 квітня 1776 р. «О продаже казенных болотных земель и об отдаче оных частным владельцам безденежно, с обязанностью осушить их и обработать», а також створений у результаті систематизації зазначених документів та інших актів законодавства «Екстракт малоросійських прав» 1767 р., виданий імператрицею Катериною II з приводу формування і затвердження Комісії по роботі над новим Уложенням, Маніфест від 28 червня 1782 р. «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся», Жалувана грамота дворянству від 21 квітня 1785 р., Жалувана грамота містам від 21 квітня 1785 р.

У підрозділі 2.2 *«Розвиток інституту права власності на початку XIX століття»* розкрито особливості становлення та розвитку інституту права власності в процесі уніфікації права різних правових систем, що діяли на українських землях, які були частиною Російської імперії.

Встановлено, що систематизація права, яку почали проводити на українських землях у першій половині XIX ст., відрізнялася низкою своїх особливостей, які пояснювалися різною історичною долею окремих частин українських земель: на території південних губерній діяла система російського права, на розвиток права Правобережної України впливала правова система Речі Посполитої, а на Лівобережжі, що увійшло до складу Російської імперії 1654 р., діяла система місцевого права. Водночас, завдяки плідним роботам десятої кодифікаційної комісії, в 1807 р. з'явилася законодавча доробка, яка закріпилася в юридичній науці та історії за своєю робочою назвою – «Зібрання малоросійських прав». Проаналізувавши її зміст, встановлено, що низка норм цього акта регулювала широке коло правовідносин та забезпечувала законні

інтереси дворянства, купців, міського населення, тобто станових прошарків населення. Право власності у тексті документа розглядалося як сукупність правових відносин у системі тісного зв'язку з іншими інститутами цивільного права. Здобутком проаналізованого документа в процесі розвитку інституту права власності є поділ власності на правомочності користування, володіння та розпорядження як вічно, так і на засадах спадковості. Саме в даному аспекті право власності тісно перепліталось із зобов'язальним і спадковим.

Наступний історичний період позначений постійною роботою державних діячів, практиків та науковців-правників, яка завершилася виданням 1830 р. Повного зібрання законів Російської імперії за період 1649–1825 рр. та Зводу законів Російської імперії 1832 р. Ці документи стали основними нормативними актами, що діяли на українських землях, які були частиною Російської імперії до початку ХХ ст.

Було досліджено й текст проекту «Зводу місцевих законів західних губерній» 1837 р., який побудовано так, що російське законодавство виступає в ньому джерелом права, яке регулює найбільш важливі суспільні відносини (визначення поняття «право власності», виокремлення правомочностей «володіння», «користування», «розпорядження»), а місцеве право – як регулятор окремих правовідносин (окремі положення, що регулюють майнові відносини, мають відмінний порядок свого застосування залежно від губернії, де ці положення можуть бути застосовані). Саме цю особливість визначено головним недоліком документа, адже замість цілісної системи правових норм можемо спостерігати набір клаптикових положень з неймовірною кількістю посилок на загальноімперське законодавство і ті нормативно-правові акти, котрі діяли локально, тобто в межах західних губерній (литовські статuti, сеймові постанови).

У підрозділі 2.3 *«Рецепція норм звичаєвого права та права польсько-литовського періоду в законодавство Російської імперії наприкінці ХVIII – на початку ХІХ століття»* розкрито особливості регулювання інституту права власності нормами звичаєвого, магдебурзького права та Литовського Статуту 1811 р.

Установлено, що народна правова свідомість кінця ХVIII – першої половини ХІХ ст. не розрізняла понять «власність – володіння – користування – розпорядження майном», тому ці поняття завжди ототожнювалися. Найбільш регульованим звичаєвими нормами було земельне право. Звичаєве право вирізняло також і поняття «спільна власність», виділяючи такі її форми: «вольниця», «гуртова» власність, громадська власність.

Виявлено, що на українських землях поряд із проаналізованими джерелами права широко застосовувалися норми права магдебурзького. Так, було відомо декілька збірників магдебурзького права: «Speculum Saxonicum» Ейке фон Репкова та його переклад М. Яскера і П. Щербича, «Порядок прав цивільних магдебурзьких» В. Гроїцького і «Право цивільне хелмінське» П. Кушевича. Особливості регулювання інституту права власності «міським правом» розкривалися у питаннях існування спільної власності, в першу чергу, на землю, водойми, лісові угіддя та пасовища, а також у питаннях захисту

порушеного права через існування особливих судово-адміністративних органів – рад і лав.

Відзначено, що норми III Литовського статуту в редакції 1811 р. чітко закріплюють феодальну власність на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Право володіння землею як загальне правило супроводжується обов'язком для власника відбувати військову повинність. Земельне право також охороняє монополію власності шляхти. Значущість III Литовського Статуту доводять тези й про те, що основний його текст ліг в основу збірки «Права, за якими судиться малоросійський народ», а частину цивільних і цивільно-процесуальних норм, узятих із Литовського Статуту в редакції 1811 р., було введено до X тому Зводу законів Російської імперії як виняток із загальних російських законів для Чернігівської та Полтавської губерній.

Розділ 3 «Характеристика порядку набуття, реалізації та захисту суб'єктивного права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття» складається з трьох підрозділів і містить характеристику способів набуття права власності, юридичного захисту права власності та розвитку сервітутних відносин.

У підрозділі 3.1 «Способи набуття права власності» проаналізовано основні способи набуття права власності, досліджуючи їх регіональні особливості.

Доведено, що основними способами набуття права власності були: заволодіння або «займанщина», природне створення об'єкта права, знахідка (скарб). Похідними способами визнавали державні акти (отримання землі «на ранги за службу», як «пожалування»), а головними похідними способами визначали договір (міна, дарування, купівля-продаж, майновий найм тощо) та заповіт (як ототожнення з інститутом спадкування). Допускали запродаж майна – як прототип угоди про наміри. До засобів забезпечення виконання зобов'язань закон відносив: поруку, неустойку й застава як нерухомого, так і рухомого майна.

Розвиток права власності першої половини XIX ст., виходячи з джерел його набуття, характеризується низкою особливостей, що мали регіональний характер. Передусім, особливості виявляли себе у сфері регулювання цивільно-правових відносин на Лівобережній та, частково, Правобережній Україні. Так, на Лівобережжі особливості виявлялися в більш обмежених правах жінки, порівняно з правами чоловіка; у більшій свободі розпорядження своїм майном учасниками цивільних правовідносин; у встановленні більшої залежності дітей від батьків; у більш суворому забезпеченні цілісності майна, доки воно перебуває в управлінні опікуна.

У підрозділі 3.2 «Юридичний захист права власності» реалізовано задачі дослідження у визначенні механізмів захисту порушеного права власності в адміністративному та судовому порядку.

У ході дисертаційного дослідження встановлено, що всі наявні в період кінця XVIII – початку XIX ст. способи захисту прав власника досить неоднорідні за своїм змістом та умовами застосування. Одні з них безпосередньо спрямовані на захист права власності чи права користування,

інші – опосередковано. Тому всі зазначені способи захисту права власності можна класифікувати на окремі відносно самостійні групи: речові, зобов'язальні та спеціально-правові. До речово-правових способів захисту належали: витребування майна із чужого незаконного володіння, визнання права власності, відновлення стану майна, який існував до порушення прав, вимога власника майна усунути порушення у здійсненні його прав, які не пов'язані з позбавленням володіння майном. Зобов'язально-правові застосовувалися при поверненні речей, які були надані у володіння (за договором зберігання, застави), визнанні правочинів недійсними, захисті права власності в деліктних (позадоговірних) зобов'язаннях, поверненні безпідставно набутого чи збереженого майна тощо. Крім того, до спеціальних способів належали: позови про захист прав співвласників у разі виділу, поділу та продажу спільного майна; засоби захисту права власності померлих та інші. Особливості застосування вказаних способів захисту права власності розкрито під час аналізу правових документів, які лягли в його основу.

У підрозділі 3.3 «Розвиток сервітутних відносин» досліджено питання особливостей становлення та розвитку сервітутних відносин.

На основі аналізу положень нормативно-правових актів досліджуваного періоду виокремлено характерні риси розвитку сервітутних прав на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: а) плутанина в термінології – відсутність єдиного визначення поняття «сервітут», наявність інших термінів («право угідь у чужому майні», «право приватної участі в користуванні та вигодах чужого майна»), що не мали конкретного трактування; б) відсутність у цивільному законодавстві Російської імперії початку XIX ст. загальних положень про сервітути; в) обмежений перелік прав на чужі речі, визначений у нормативно-правових актах Російської імперії. Так, перелік сервітутних прав, наведений у Зводі законів західних губерній 1837 р., був значно ширшим і налічував близько 30 сервітутних прав, що свідчило про досить високий рівень розвитку прав на чужі речі у західних губерніях Російської імперії та їх реальне закріплення в місцевому цивільному законодавстві. Наявність таких особливостей підтверджує думку автора про те, що проблема сервітутів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. набула неоднозначного характеру: з одного боку, сервітути були перешкодою інтенсивному розвитку сільського господарства українських земель у складі Російської імперії, з другого – проста заборона наявних сервітутів могла завдати непоправної шкоди всій селянській громаді.

ВИСНОВКИ

У дисертації з урахуванням часового проміжку та географічного простору здійснено історико-правове дослідження розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У результаті дослідження виявлено та здійснено характеристику основних рис та особливостей еволюції інституту права

власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., зокрема:

Головними науковими і практичними результатами роботи є такі:

1. Наукові джерела, у яких досліджено право власності кінця XVIII – початку XIX ст., можна класифікувати на історіографічні види залежно від хронологічного критерію: 1) вітчизняні та зарубіжні історичні та історико-правові джерела дореволюційного періоду (до жовтня 1917 р.), яким притаманний плюралізм щодо висвітлення проблематики права власності; 2) радянські джерела, які характеризуються фрагментарністю та політичними виявами; 3) зарубіжні джерела з жовтня 1917 р. до сучасного періоду, аналіз змісту яких здебільшого показує науковий інтерес до розвитку українського права власності крізь призму існування російського цивільного права; 4) сучасні вітчизняні джерела, переважно історико-правового характеру, яким притаманна фрагментарність і відсутність комплексних досліджень проблематики розвитку інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

2. Передумовами становлення інституту права власності в Російській імперії досліджуваного періоду стали зміцнення і розвиток феодално-кріпосницьких відносин, зародження капіталізму в другій половині XVIII ст., а пізніше – розпад феодално-кріпосницької системи і подальше зміцнення капіталістичних відносин, що становили ту соціально-економічну основу, на якій базувалась уся державно-правова надбудова.

Запропоновано виділити наступні етапи становлення інституту права власності на українських землях, що були частиною Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., можуть бути:

1) 1765–1800 рр. – на Правобережних землях, що стали частиною Російської імперії, законодавчо закріплюється дефініція «право власності», розширюється коло суб'єктів та об'єктів права власності, з'являються нові способи його захисту;

2) 1801–1830 рр. – період проведення масштабних робіт з систематизації права в межах усієї Російської імперії. Результат цих робіт – поступове введення в дію загальноросійських правових норм та повне політико-правове ігнорування збірників українських, незважаючи на те, що законодавець саме у «Зібранні малоросійських прав» 1807 р. уперше здійснює поділ власності на види, виокремлює правомочності володіння, користування, розпорядження, формує сервітутне право;

3) 1830–1842 рр. – остаточна підготовка та вихід у світ Повного зібрання законів Російської імперії та видання 1832 р. Зводу законів Російської імперії, в яких містилися всі здобутки попередніх періодів, у тому числі й удосконалені норми інституту права власності.

Звід набрав чинності з 1835 р. лише в тій його частині, яка регламентувала державні та адміністративно-правові відносини. В 1840 р. на Лівобережну, а 1842 р. на Правобережну Україну поширилася дія Зводу також й у частини цивільного та кримінального права. Звід продовжував діяти до 1917 р.

3. Наприкінці XVIII ст. в російському законодавстві з'являються нові терміни – «власність» і «право власності». Термін «власність» уперше використаний в Наказі генерал-прокурору від 30 липня 1767 р., який видала імператриця Катерина II з приводу формування і затвердження Комісії по роботі над новим Уложенням, а «право власності» – в її ж Маніфесті від 28 червня 1782 р. «О распространении права собственности владельцев на все произведения земли на поверхности и в недрах ее содержащиеся». Відсутність офіційного тлумачення цих юридичних понять зумовлювала проблеми в розумінні їх змісту. Пізніше термін «власність» зустрічається також в інших законодавчих актах (Жалувана грамота дворянству, Жалувана грамота містам тощо), проте виникає нова проблема – законодавче ототожнення понять «власність» та «володіння». Причину цього здобувач вбачає в законодавстві Російської імперії попередніх періодів, де право власності було прив'язане до способу його набуття та було синонімом таких термінів, як «купля», «отчина», «приданое», «промысел» або визначалося за допомогою терміна «володіння». Як виявилось, термін «володіння» в умовах того часу повністю задовольняв законодавчі потреби імперії, поєднуючи зміст обох дефініцій щодо панування над річчю, а різні аспекти такого панування розкривалися через поняття «старинное владение», «вечное владение» та інші, або за допомогою індивідуального тлумачення тексту правової норми.

Подальшим кроком у процесі розуміння права власності стало нормативне закріплення поняття «право власності» в I частині X тому Зводу Законів цивільних. Дефініція «власність» тут вживалася в різних значеннях: як просте майно; як річ, що перебуває у власності; як вотчинне або кріпосне право; як довічне або спадкове володіння і т. д. Підтвердженням цього є також зміст примітки до ст. 420 Законів цивільних, у якій вказано, що власністю часто визнається саме майно, яке належить особі, без вказівки на правовий титул такої належності. Особливість закріплення юридичної конструкції права власності у Зводі законів Російської імперії переважно ґрунтувалася на тому, що це право виявлялося у двох аспектах – право володіння та право довічного користування без можливості розпоряджатися належним майном на свій розсуд. На відміну від Зводу законів Російської імперії, Загальне цивільне уложення трактувало право власності як довільне й необмежене володіння майном.

Основними узагальнюючими характеристиками підходів до розуміння власності, які формувалися у законодавстві наприкінці XVIII – на початку XIX ст., є: наявність «волі» у суб'єкта правовідносин, яка реалізується через правомочності володіння, користування і розпорядження та часте ототожнення вказаних правомочностей між собою без чіткого розуміння суті кожного з них.

4. Поряд з існуванням термінологічної плутанини у визначенні понять «власність» та «володіння» законодавець у текстах досліджуваних нормативно-правових актів часто ототожнював та не розглядав окремо й поняття «набуття права власності» та його «реалізація». Ця позиція законодавця є помилковою, адже реалізація права власності стає можливою лише після його набуття. Договір дарування може укласти лише власник

майна через реалізацію ним свого права на розпорядження майном. Основні причини недосконалості юридичних конструкцій тогочасних правових норм при ототожненні двох різних за змістом понять полягають у спільності підстав набуття та реалізації права власності – таких, як договори, акти органів державної влади тощо.

5. При дослідженні питання визначення форм власності, що існували в законодавстві Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., було встановлено, що законодавство і юридична наука того часу не виділяли форми власності у сучасному розумінні їх соціально-економічного значення. Загалом, у текстах проаналізованих нормативно-правових актів мова йшла не про форму, а про право власності. Так, у проекті Цивільного уложення Російської імперії редакції 1809 р. визнавалося існування государевої (царської) власності, власності палацу, державної, церковної, громадської (станової, міської, земської) та приватної власності. Особливістю документа було виділення в його тексті нової для того періоду форми власності – публічної, з уточненням правового режиму її використання.

Натомість, Звід місцевих законів західних губерній 1837 р. щодо визначення поняття та форм права власності відсилає нас до Зводу законів Російської імперії та визначає у своєму тексті існування приватної й державної власності. Водночас у статті 406 X тому «Звід законів цивільних» Зводу законів Російської імперії вказано, що все майно, яке не належить ні приватним, ні становим особам, ні палацовому відомству, ні повітам та установам, визнається державною власністю. Отже, законодавець, крім державної, виділяє, залежно від суб'єкта права, й інші форми власності.

6. Різноманітність типових (як первинних, так і похідних) способів набуття права власності, закріплених у нормативних джерелах, що стали основою дисертаційного дослідження, зокрема набуття права власності шляхом захоплення вільних земель, знахідки, спадкування, дарування, міни, купівлі-продажу, була поповнена новими способами: одержання земельних ділянок на ранги за службу, пожалуванням, за давністю володіння. Так, власники рангових земель (отриманих на ранги за службу та пожалуваних на певний строк) домоглися закріплення своїх наділів у власність, використавши для цього перехід козацького війська до складу російського й зрівняння козацької старшини у правах з російським дворянством. Значне місце у досліджених нормативних документах законодавець відвів зобов'язальному праву, що розвивалося під впливом розвитку товарно-грошових відносин. Договори укладали за взаємною згодою договірних сторін. Предметом договору могло бути майно або «дії осіб». Договори укладали письмово й усно, однак для деяких із них (позики, дарування, застави нерухомого майна, поклажі) було визначено лише письмову форму. Закон передбачав засоби забезпечення виконання договорів, серед яких: поручительство, неустойка й застава як нерухомого, так і рухомого майна. Спадкування майна відбувалося за законом та заповітом.

Захист порушених майнових прав наприкінці XVIII – на початку XIX ст. здійснювався за допомогою речово-правових, зобов'язально-правових та

спеціальних способів захисту. Особливості застосування вказаних способів захисту права власності розкрито в дисертаційному дослідженні під час аналізу текстів нормативно-правових актів, які лягли в його основу.

7. Одночасно з розвитком відносин власності формувалися й похідні від них сервітутні відносини. Процес розвитку суб'єктивних прав на чужі речі в досліджуваній період характеризувався низкою особливостей, таких як: відсутність законодавчо закріпленого визначення поняття «сервітут», як наслідок – наявна термінологічна плутанина; відсутність у цивільному законодавстві Російської імперії початку XIX ст. загальних положень про сервітуту. А наявні вибіркові правові норми не могли в повному обсязі вирішити питання реалізації та захисту права на чужу річ. Останньою вагомою характерною рисою розвитку сервітутних правовідносин є обмеженість переліку конкретних різновидів сервітутних прав, описаних у законах Російської імперії порівняно, зокрема, з переліком, наведеним у Зводі законів західних губерній 1837 р. чи Зводі цивільних законів Прибалтійських губерній. Сукупність вказаних ознак гальмувала розвиток сервітутного права і стала перешкодою на шляху інтенсивного розвитку сільського господарства українських земель у складі Російської імперії.

8. Розвиток інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. мав низку особливостей: регіональних, що зумовлювалися неоднаковою історичною долею окремих частин українських земель, та часових, що були викликані соціально-політичними та державотворчими процесами в Російській імперії, зокрема тенденцією до централізації влади, ліквідацією міського самоуправління через уніфікацію національного законодавства, в тому числі й щодо права власності.

Враховуючи наведене, можемо зазначити, що ефективний подальший розвиток інституту права власності в сучасній Україні, з урахуванням історичного досвіду досліджуваного періоду, можливий лише в тому випадку, якщо законодавство гарантуватиме реальний обсяг юридичних прав, якими наділяється власник. Важливим є момент волевиявлення при здійсненні правомочностей володіння, користування і розпорядження майном. Власність повинна розумітися, у першу чергу, як право (міра можливої поведінки). Однак свобода людини в процесі реалізації права на власність не може бути безмежною. Її рамки не повинні перевищувати той рівень, вище якого свобода однієї людини суперечитиме інтересам інших людей, суспільства або держави. Звідси випливає, що власність – це не тільки право, але й обов'язок, у якому й полягають її обмеження.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті

1. Петреченко С. А. Дорадянська історіографія проблеми розвитку інституту права власності в Україні до початку XIX століття /

С. А. Петреченко // Науково-аналітичний журнал з питань митної справи та зовнішньої діяльності : Юридичні науки. – 2009. – Вип. 6. – С. 274–281.

2. Петреченко С. А. Радянська та пострадянська історіографія проблеми розвитку інституту права власності в Україні / С. А. Петреченко // Університетські наукові записки : Юридичні науки. – 2010. – Вип. 2. – С. 112–119.

3. Петреченко С. А. Сервітутне право на українських землях Російської та Австро-Угорської імперії в ХІХ ст. / С. А. Петреченко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 50. – С. 126–133.

4. Петреченко С. А. Подвірне землеволодіння в Україні у ХІХ ст. / С. А. Петреченко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 728–736 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11>.

5. Петреченко С. А. Спільна власність на землю у народно-правових уявленнях ХІХ століття / С. А. Петреченко // Науково-аналітичний журнал з питань митної справи та зовнішньої діяльності : Юридичні науки. – 2011. – Вип. 1. – С. 136–144.

6. Петреченко С. А. Спроби уніфікації форм землеволодіння в українських губерніях Російської імперії у ХІХ столітті / С. А. Петреченко // Науково-аналітичний журнал з питань митної справи та зовнішньої діяльності : Юридичні науки. – 2011. – Вип. 6. – С. 109–116.

7. Петреченко С. А. Кабачинский Н. И. Законодательство Российской империи конца XVIII – начала XIX века о способах приобретения права собственности на украинских землях / С. А. Петреченко, Н. И. Кабачинский // Современный научный вестник : Право. – 2013. – Вып. 27. – С. 5–12.

Тези наукових доповідей

8. Петреченко С. А. Визначення змісту понять: «кодіфікаційний акт», «кодекс», «статут», «положення» / С. А. Петреченко // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 9 квітня 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 58–61.

9. Петреченко С. А. Причини, передумови та основні завдання кодифікації права України на початку ХІХ століття / С. А. Петреченко // Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Алушта, 29 квітня – 1 травня 2010 р. – Алушта, 2010. – С. 65–66.

10. Петреченко С. А. Особливості кодифікації права власності на рухоме і нерухоме майно в Україні на початку ХІХ століття / С. А. Петреченко // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р. – Хмельницький, 2010. – С. 123–127.

11. Петреченко С. А. / Зібрання малоросійських прав в аспекті кодифікації інституту права власності / С. А. Петреченко // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань

України: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 18 листопада 2011 р. – Хмельницький, 2011. – С. 416–417.

12. Петреченко С. А. Джерела набуття права власності / С. А. Петреченко // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 6 грудня 2012 р. – Хмельницький, 2012. – С. 49–51.

АНОТАЦІЯ

Петреченко С. А. Розвиток інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2013.

У дисертації проведено історико-правове дослідження становлення інституту права власності на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Визначено стан наукової розробки досліджуваної проблематики, географічні та теоретико-методологічні принципи, нормативні джерела інституту права власності в Україні.

Розкрито особливості становлення та розвитку інституту права власності в процесі уніфікації права різних правових систем, що діяли на українських землях, які були частиною Російської імперії.

Проаналізовано вплив норм звичаєвого права та права польсько-литовського періоду на розвиток інституту права власності в Російській імперії. Особливу увагу приділено характеристиці порядку набуття, реалізації та захисту суб'єктивного права власності й становленню сервітутного права на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття.

Ключові слова: право власності, правове регулювання, кодифікація, кінець XVIII – початок XIX століття, законодавство Російської імперії, Литовський статут, сервітут.

АННОТАЦИЯ

Петреченко С. А. Развитие института права собственности на украинских землях в составе Российской империи в конце XVIII – начале XIX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. – Киев, 2013.

В диссертации проведено историко-правовое исследование развития института права собственности на украинских землях конца XVIII – начала XIX века. Осуществлен комплексный анализ законодательных актов указанного периода и отображено их влияние на формирование института права собственности. Прослежено взаимообусловленное влияние нормативно-правовых актов Российской империи конца XVIII и начала XIX века и проектов законодательных актов, авторства украинских и русских правоведов и практиков, на формирование правовой системы Российской империи и, как следствие, национальной правовой системы.

Определено состояние научной разработки исследуемой проблематики, географические рамки и теоретико-методологические принципы, нормативные источники института права собственности в Украине. Проведен анализ сути понятия собственности в работах цивилистов, историков и теоретиков того времени.

Исследован генезис института права собственности в части формирования его на украинских землях в составе Российской империи в конце XVIII и в начале XIX века. Проведена классификация форм права собственности, по которой установлено существование в Российской империи верховной, полной, частной и государственной собственности.

Определены главные способы приобретения права собственности, которые условно можно разделить на первичные – если право собственности на имущество возникало впервые – и производные – если право собственности переходило от одного лица к другому по взаимному согласию и желанию. Особое внимание уделено характеристике порядка реализации и защиты субъективного права собственности на украинских землях в составе Российской империи в конце XVIII – начале XIX века. Защита права собственности представляла собой совокупность средств гражданско-правового характера, которые не только гарантировали надлежащее использование имущества (т. е. обеспечивали защиту отношений собственности в их ненарушенном состоянии), но и применялись для восстановления нарушенных прав владельца, для устранения препятствий, мешающих их реализации, для возмещения полученных убытков, причиненных собственнику имущества.

Исследовано развитие сервитутных отношений, которые были производными от права собственности. Описаны особенности сервитутного права исследуемого периода, в частности наличие терминологической неопределенности и неоднозначности (на начальном этапе развития в законодательстве Российской империи значение «сервитут» не применялось); отсутствие в гражданском законодательстве Российской империи начала XIX века столь необходимых в правоприменительной практике общих положений о сервитутах.

Предложено новое решение научной проблемы, основанное на переосмыслении теоретических и методологических основ исследования процесса регулирования отношений «собственности» и «права собственности».

В результате этого осуществлена характеристика основных черт и особенностей эволюции института права собственности на украинских землях в составе Российской империи указанного периода: региональных, что обусловлены разной исторической судьбой отдельных частей украинских земель, и временных, вызванных социально-политическими и государственными процессами в Российской империи, в частности тенденцией к централизации власти, ликвидацией городского самоуправления через унификацию национального законодательства, в том числе и положений, регулирующих право собственности.

Ключевые слова: право собственности, правовое регулирование, кодификация, конец XVIII – начало XIX века, законодательство Российской империи, Литовский Статут, сервитут.

ANNOTATION

Petrenchenko S. A. Ownership institute development in Ukrainian territories as a part of the Russian Empire in the late 18th – early 19th centuries. – Manuscript.

The dissertation for obtaining of the degree of the candidate of juridical sciences in specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of education and science of Ukraine. – Kyiv, 2013.

Historical and legal research of the ownership institute development in Ukrainian territories as a part of the Russian Empire in the late 18th – early 19th centuries has been conducted in the dissertation. The condition of scientific development of the subject under the study, geographical, theoretical and methodological principles, normative sources of legal ownership in Ukraine have been determined.

The influence of customary law and the law of Polish-Lithuanian period on the development of the property institution in the Russian Empire has been analyzed. Special attention has been paid to the presentation of the procedure of acquisition, enforcement and protection of subjective property rights and the right to establish easement in Ukrainian territories as a part of the Russian Empire in the late 18th – early 19th centuries.

Keywords: property right, regulatory management, codification, late 18th – early 19th centuries, the legislation of the Russian Empire, Lithuanian Statute, easement.

Гарнітура Таймс. Формат 60x84/16.
Наклад 100. Папір офсетний. Ум.-др. арк. 0,9.
Підписано до друку 15.07.2014. Замовлення 72.

Надруковано в «МП Леся».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.

«МП Леся»
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: (066) 60-50-199, (068) 126-49-26
E-mail: lesya3000@ukr.net